

Sławomir Kadrow (Kraków)

(rec.) Janusz Czebreszuk, Marzena Szmyt (red.), **The Northeast Frontier of Bell Beakers. Proceedings of the symposium held at the Adam Mickiewicz University, Poznań (Poland), May 26–29 2002**, Oxford (*BAR International Series 1115*) 2003; 286 stron.

Niewiele ponad rok od czasu odbycia się świetnie zorganizowanej, międzynarodowej konferencji *Północno-wschodnia granica pucharów dzwonowatych* specjaliści zajmujący się przełomem neolitu i początkami epoki brązu w Europie Środkowej otrzymali do rąk tom interesujących materiałów, będący jej plonem. Znajduje się w nim 20 artykułów napisanych przez autorów z 10 krajów oraz wstęp i zakończenie pióra Janusza Czebreszuka i Marzeny Szmyt z Poznania, głównych organizatorów wspomnianej konferencji i redaktorów tomu.

We wstępie (*Introduction*) redaktorzy recenzowanego tomu w krótki ale przekonujący sposób zilustrowali zjawisko – czytelnego w europejskiej literaturze przedmiotu – stopniowego poszerzania zasięgu kultury pucharów dzwonowatych w kierunku północno-wschodnim. Pedro Bosch-Gimpera w okresie międzywojennym widział ślady interesującej kultury na Śląsku. W ujęciach Richarda Harrisona (w latach osiemdziesiątych) i Christiana Strahma (w latach dziewięćdziesiątych XX wieku) kultura pucharów dzwonowatych obecna już była w Jutlandii, w całym dorzeczu Łaby oraz w zachodnich partiach Meklemburgii i Pomorza Przedniego oraz w Małopolsce. Wyniki konferencji poznańskiej przekonują, że z obecnością pucharów dzwonowatych należy się liczyć prawie w całym dorzeczu Odry i Wisły a z jej wpływami nawet na terenach położonych jeszcze dalej na wschód.

Johannes Müller z Bambergu w Niemczech w artykule pt. *Economic Continuity and Political Discontinuity in Central Europe during the Third Millenium BC* przedstawił ważne i przekonujące dowody paleobotaniczne, w świetle których nie można mówić o istotnych zmianach gospodarczych w okresie pojawienia się kultury ceramiki sznurowej. W pierwszej połowie III tys. p.n.e. nadal notowane są liczne dowody upraw zbożowych w skali notowanej wcześniej dla kultury pucharów lejkowatych lub Horgen. Z pola widzenia znikły natomiast duże osady o charakterze centralnym. Powiększanie się terenów otwartych widoczne jest natomiast dopiero po roku 2500 BC. Jeszcze później, tj. ok. 2300 BC zauważyć można na

niektórych obszarach załamanie procesów osadniczych i związanej z nimi działalności gospodarczej. Przytoczone przez Müllera dane i ich interpretacje poważnie wzmacniają tezy o ewolucyjnym i wewnętrznym charakterze przemian kulturowych, społecznych i gospodarczych w początkach III tys. p.n.e. w środkowej części naszego kontynentu. (por. np. Kruk 1993), których efektem było pojawienie się kultury ceramiki sznurowej. Zdecydowanie przeczą równocześnie romantycznej wizji przemian wywoływanych kolejnymi falami migracji ze stepów nadczarnomorskich (np. Gimbutas 1979; Lichardus 1991).

Kolejny artykuł autorstwa Marca Vander Lindena z Brukseli w Belgii dotyka sfery światopoglądowej. W jej ramach Vander Linden próbuje znaleźć odpowiedź na pytanie o istotę zróżnicowania populacji kultury ceramiki sznurowej i pucharów dzwonowatych w Europie Środkowej. Przypominając fiszerowską koncepcję „dialektycznych” relacji łączących populacje obu kultur i analizując ich obyczaje pogrzebowe dochodzi on do wniosku, że różnice rytualne między wspomnianymi jednostkami były efektem świadomych decyzji przedstawicieli społeczności kultury pucharów dzwonowatych, którzy dążyli do zaznaczenia swej odrębności w warunkach wzajemnej rywalizacji. Zmiany rytuału polegały na „geometrycznych” jedynie transformacjach zasad orientowania zwłok i ich układania na prawym lub lewym boku w zależności od płci zmarłego. Nie naruszały one jednak podstawowych zasad kosmologii obu kultur. O ile tę próbę wyjaśnienia wzajemnych relacji łączących przedstawicieli wspomnianych kultur uznać można za istotny krok naprzód, to zastosowanie tego samego schematu interpretacji zależności między społecznościami kultury pucharów dzwonowatych a ludnością kultur Kotliny Karpackiej uważam za mniej udaną. Nie można się natomiast nie zgodzić z „odkrywczą” dyrektywą poznawczą autora, by procesy i mechanizmy zmiany kulturowej badać na poziomie społeczności lokalnych a nie kultur archeologicznych. Archeolodzy w Polsce mają tego świadomość już od dość dawna, tak w praktyce (np. Kruk, Milisauskas 1984; 1989; Kadrów 1995), jak i w teorii (por. Ostoja-Zagórski 1989) stosując ją – mam nadzieję – z powodzeniem.

Artykuł Janusza Czebreszuka pt. *Bell Beakers in the Sequence of the Cultural Changes in South-western Baltic Area* jest sceną, na której autor uzasadnia potrzebę wydzielenia „południowo-zachodnio-bałtyckiej” prowincji kulturowej w III i początkach II tys. p.n.e., która mimo wewnętrznego zróżnicowania kulturowego swoiście kontrastuje jako zwarty blok wobec zewnętrznego otoczenia kulturowego. Charakter tego bloku określały wzajemne relacje kilku ugrupowań: (a) pucharów dzwonowatych, (b) ceramiki sznurowej (grobów jednostkowych), (c) unietyckich w postaci „struktur Bruszczewo-Łęki Małe” i (d) trzciniecko-„riesenbecherskich”. Pierwsze z nich miało grać główną rolę w serii dokonujących się wtedy, na wspomnianym obszarze, przemian społeczno-kulturowych. Przystępując do charakterystyki wyróżnionego przez siebie obszaru kulturowego autor formułuje szereg założeń wstępnych, m.in. (a) o religijnej naturze opisywanej kultury, (b) o głównej roli kultury materialnej w manifestacji tradycji kulturowej, (c) o pojawieniu się zjawiska indywidualizacji, czytelnego w postaci „grobów jednostkowych”, (d) o wykluczeniu poważniejszej roli migracji w kształtowaniu się obrazu kulturowego omawianego obszaru i w końcu (e) o potrzebie zastąpienia pojęcia „kultury archeologicznej” pojęciem „pakietu kulturowego”.

Nie sposób nie zaakceptować dwóch pierwszych założeń. Wbrew jednak obecnym w recenzowanym artykule sugestiom trudno jest zgodzić się z tezą, że „religijna natura” była własnością rzeczywistości kulturowej tylko (czy przede wszystkim) populacji zamieszkujących omawianą strefę. By tą tezę uzasadnić należałoby wskazać w prahistorii kultury „zlaicyzowane”, o „nie-religijnej naturze”, obecne na innych obszarach w tym samym czasie. Podobne wnioski rodzi drugie założenie. Nasuwa się pytanie: czy istnieje jakaś kultura archeologiczna, w przypadku której kultura materialna schodzi na dalszy plan? Jeżeli „groby jednostkowe” mają być świadectwem pojawienia się „indywidualizacji” (założenie trzecie) jako ważnego wymiaru kultury, to dlaczego autor ignoruje zwyczaje pogrzebowe grupy brzesko-kujawskiej (kultury późnowstęgowej) na Kujawach, które tak blisko nawiązują do rytuałów kręgu polgarskiego, pierwowzorów praktyk grzebalnych kultury ceramiki sznurowej („grobowów jednostkowych”)? Zgadzam się z czwartym założeniem. Przyjęcie piątego założenia ruguje przydatność kultury archeologicznej na rzecz pojęcia „pakietu kulturowego”. Nie tylko w tym przypadku zmiana perspektywy widzenia może zaowocować postępowaniem w naszym rozumieniu przeszłości. Tak się też stało w recenzowanym artykule w odniesieniu do kultury trzcinieckiej i sposobu widzenia jej genezy. W konkluzji swoich wywodów Janusz Czebreszuk postuluje jednak wprowadzenie pojęcia „kultury polimorficznej” („wielopostaciowej”), która w sposób właściwy może ująć opisywany przez niego przypadek kultury pradziejowej. Jeżeli to nowe pojęcie ma być efektywne, należałoby dowieść istnienia kultur „nie-polimorficznych” czyli „jednostaciowych” nie tylko w sensie rezultatów analitycznych działań taksonomicznych. Wydaje się, że autor imputując „polimorficzność” kulturze strefy południowo-zachodnio-bałtyckiej w III i w 1 połowie II tys. p.n.e. przekłada jedynie efekt swych ważnych i interesujących działań warsztatowych i analitycznych (w których wyróżnia aż 4 taksony = tu: pakiety kulturowe i liczne horyzonty czasowe) na rzeczywistość prahistoryczną o z gruntu odmiennej naturze.

Serię artykułów o charakterze materiałowym otwiera praca Davida Liversage’a z Kopenhagii w Danii pt. *Bell Beaker Pottery in Denmark – Its typology and internal chronology*. Kathrin Mertens z Kilonii w Niemczech zajmuje się problemem oddziaływań kultury pucharów dzwonowatych na obszarze północnych Niemiec (w artykule pt. *Einflüsse der Glockenbecherkultur in Norddeutschland*) oraz charakteryzuje osiedle tej kultury na stanowisku Hamburg-Boberg (w artykule pt. *Ein Siedlungsplatz der Glockenbecherkultur in Hamburg-Boberg?*). Knut Rassmann z Frankfurtu nad Menem w Niemczech również charakteryzuje wpływy kultury pucharów dzwonowatych w północno-wschodnich Niemczech (w artykule pt. *Glockenbechereinflüsse und regionale Gliederung Nordostdeutschland im Spätneolithikum*). Pracę tą wyróżniają starannie przygotowane analizy kartograficzne rozpatrywanych elementów kultury materialnej. Identyfikacją elementów kultury pucharów dzwonowatych na odległych obszarach Białorusi zajmują się Janusz Czebreszuk i Mikołaj Kryvaltsevich z Mińska na Białorusi w artykule pt. *The North-Eastern Border of Influence of Bell Beakers Idea*. Jarosław Sobieraj z Olsztyna omawia elementy kultury pucharów dzwonowatych w zespołach kultury ceramiki sznurowej w Polsce północno-wschodniej (*Reception of Some Bell Beakers’ Cultural Patterns by Corded Ware Societies in South-*

eastern Baltic Area). Dalekie echa idei kultury pucharów dzwonowatych na pograniczu łotewsko-białoruskim śledzi Ilze Loze z Rygi na Łotwie (*The Lubâns, North Belarusian and Šagara Cultures as an Eastern Phenomenon of an Eneolithic Cultural Unit*). Serię opracowań materiałowych kontynuują Jozef Bátor, Klára Marková i Jozef Vladár z Nitry na Słowacji w artykule pt. *Die Glockenbecherkultur im Kontext der kulturhistorischen Entwicklung in der Südwestslowakei*.

Opracowanie Andreasa Hille z Halle w Niemczech pt. *Die Glockenbecherkultur in Mitteleuropa. Ein Zwischenbericht* ma odmienny charakter. Autor dokonał w nim podsumowania stanu badań nad kulturą pucharów dzwonowatych w środkowych Niemczech. Jego celem było wytyczenie dalszego programu badań nad tą kulturą. Szereg ważnych i rzadko zadawanych pytań odnoszących się do zasadniczych problemów kultury pucharów dzwonowatych stawia Daniela Kern z Wiednia w Austrii (*Glockenbecher in Österreich – andere Fragen andere Antworten*). Ambitnego zadania scharakteryzowania całokształtu zagadnień związanych z kulturą pucharów dzwonowatych w Polsce podjął się Przemysław Makarowicz z Poznania. Dokonał tego w potrzebnym i klasycznym w formie opracowaniu pt. *Northern and Southern Bell Beakers in Poland*. Janusz Budziszewski z Warszawy oraz Elżbieta Haduch i Piotr Włodarczyk z Krakowa przedstawili wnikliwą analizę typologiczną materiałów grobowych kultury pucharów dzwonowatych z Małopolski, wzbogacając ją wynikami analiz antropologicznych wszystkich dostępnych materiałów kostnych i radiowęglowych pomiarów wieku próbek z zespołów grobowych z Samborca i Sandomierza (*Bell Beaker Culture in South-Eastern Poland*). Problemem archeologii osad kultury pucharów dzwonowatych z obszaru Czech i Moraw zajęli się Jan Turek z Pilzna, Petr Dvořák z miejscowości Břeclav i Jaroslav Peška z Ołomuńca w Czechach (*Archaeology of Beaker settlements in Bohemia and Moravia. An outline of the Current State of Knowledge*). Porównanie obrządków pogrzebowych kultury pucharów dzwonowatych i kultury unietyckiej stało się przedmiotem opracowania (*Bell Beaker and Unětice Burial Rites. Continuity and Change in Funerary Practices at the Beginning of Bronze Age*) Magdaleny Krut'ovej z Pragi w Czechach. Międzynarodowy zespół badaczy (Jerzy Kopacz z Krakowa oraz Antonín Přichystal, Lubomír Šebela i Petr Škrdla z Brna w Czechach) opracował zagadnienie łupanych przemyśłów kamiennych kultury pucharów dzwonowatych na Morawach (*Contribution to the Question of Chipped Stone Industry the Moravian Bell Beaker Culture*). Lubomír Šebela i Petr Škrdla napisali ponadto artykuł (*A Cemetery of the Bell Beaker Culture in Marefy and its Contribution to the Studies on the Chipped Stone Industry of the Moravian Late Eneolithic Period*), w którym omówili wagę materiałów z cmentarzyska w miejscowości Marefy dla oceny przemysłu kamiennego późnego eneolitu na Morawach.

Anna Endrődi z Budapesztu na Węgrzech jest autorką pracy pt. *The Late Phase of the Bell Beaker – Csepel Group in Hungary*, w której omawia najnowsze ustalenia odnoszące się do kultury pucharów lejkowatych w okolicach Budapesztu a Ferenc Gyulai z Tápiószele na Węgrzech zreferował stan badań nad szczątkami archeobotanicznymi związanymi z kulturą pucharów dzwonowatych w artykule pt. *Archaeobotanical Remains and Environment of the Bell Beaker Csepel-Group*.

W pracy pt. *The Northeast Frontier of Bell Beaker. First step to outline*, podsumowującej cały tom, autorstwa Janusza Czebreszuka i Marzeny Szmyt, dokonano ogólnej oceny zamieszczonych w nim materiałów. Podkreślono, że publikacja stawia sobie za cel bardziej zainspirowanie przyszłych programów badawczych niż rozwiązanie aktualnych problemów nurtujących specjalistów zajmujących się kulturą pucharów dzwonowatych.

Recenzowany tom to ważne osiągnięcie w zakresie programowania studiów badawczych nad schyłkiem neolitu w Europie środkowej. Jest to także osiągnięcie organizacyjne, w wyniku którego kilkudziesięciu badaczy europejskich podjęło wysiłek realizacji zamierzonego uprzednio projektu. Tom ten jest również dowodem znaczących osiągnięć naukowych, o czym łatwo można się przekonać sięgając po niego i studiując jego zawartość.

Bibliografia

Gimbutas M.

- 1979 The three waves of the kurgan people into old Europe, 4500–2500 B.C., *Archives Suisses d'Anthropologie generale* 43, 113–137.

Kadrow S.

- 1995 *Gospodarka i społeczeństwo. Wczesny okres epoki brązu w Małopolsce*, Kraków.

Kruk J.

- 1993 Rozwój społeczno-gospodarczy i zmiany środowiska przyrodniczego wyżyn lessowych w neolicie (4800–1800 bc), *Sprawozdania Archeologiczne* 45, 7–17.

Milisauskas S., Kruk J.

- 1984 Settlement organization and the appearance of low level hierarchical societies during the Neolithic in the Bronocice microregion, *Germania* 62, 1–30.
- 1989 Economy, Migration, Settlement Organization and Warfare during the Late Neolithic in Southeastern Poland, *Germania* 67, 77–96.

Lichardus J.

- 1991 Die Kupferzeit als historische Epoche. Versuch einer Deutung, [w:] red. J. Lichardus, *Die Kupferzeit als historische Epoche*, Bonn, 763–800.

Ostoja-Zagórski J.

- 1989 Mikrostruktury społeczne epoki brązu w Europie środkowej. Próba rekonstrukcji, *Przegląd Archeologiczny* 36, 169–208.

